

BEVEZETÉS

A nyelv — az emberi érintkezésnek, a gondolatok kicserélésének az eszköze — együtt keletkezett és fejlődött a társadalommal. Azt az állapotát, amelyben most van, vagy amelyben egyáltalán élénk tűnik, hosszú, sok évszázados vagy évezredek alakulás, változás, fejlődés után éri el. A nyelvnek a kezdetei ugyanis végső fokon messze az őskorba nyúlnak vissza. A nyelv nem öröklődik azonban változatlan formában nemzedékről nemzedékre, hanem szókincsében, a szavaknak szerkezetekké, mondatokká kapcsolásában idővel jelentős módosulások, változások mennek végbe. „A termelés . . . fejlődése, az osztályok megjelenése, az írás megjelenése, az állam létrejötte, amelynek az igazgatás számára szüksége volt többé-kevésbé szabályozott írásbeliségre, a kereskedelem fejlődése, amelynek még inkább szüksége volt szabályozott írásbeliségre, a sajtó megjelenése, az irodalom fejlődése, mindez hatalmas változásokat idézett elő a nyelv fejlődésében.” (Budapest, 1950. 241.) A nyelvnek tehát megvan a maga története, amelyet ismernünk kell, hogy a mai nyelv jelenségeit, annak mai rendszerét, fejlődésének törvényszerűségeit megérthessük, és mindezeket helyesen magyarázzuk.

A nyelv anyagi hordozója a hang, illetőleg a hangoknak sajátos sora, amelyet hallunk, és ezáltal képesek vagyunk a velük kifejezett gondolatokat megérteni. A hangok azonban elhangzanak, és nem hagynak olyan maradandó emléket, amelynek segítségével a nyelv fejlődését meggyőző erővel megrajzolhatnók. De nagy segítségére jön a nyelvtudomány művelőinek az írás, amely a hosszú évszázadok előtti nyelvi állapotot több-kevesebb tökéletességgel megőrzi. Az egyes nyelvek konkrét történetét írásos emlékek hiányában nem írhatnók meg, a nyelv történeti vizsgálata lehetetlen volna.

Mivel a nyelv az idők folyamán állandóan változik — újabb és újabb sajátosságokat termel, régi szavakat és szókapcsolási módokat elhagy, más nyelvekből egyes elemeket átvesz és ezáltal gyarapszik, tökéletesedik —, a nyelvbúvár számára minden kor minden feljegyzése méltó a figyelemre, mert azok a nyelv fejlődésének egy-egy szakaszát világítják meg. A nyelvnek különböző korokból származó hiteles írott emlékei a nyelvemlékek.¹

¹ A *nyelvmélek* szó — úgy látszik — DÖBRENTAI GÁBOR alkotása a német *Sprachdenkmal* mintájára. Ő használja elsőnek a szót 1833-ban a „Jelenkor” című folyóiratban (II. évf. 2. köt. 794). Használatát ugyanő teszi általánossá, amikor nagy akadémiai kiadványának a „Régi Magyar Nyelvmélek” címet adja (1838.). HORVÁT ISTVÁN a Tudományos Gyűjteményben (TudGyűjt. 1835.) még „A Magyar Nyelv régi Maradványai”-ról értekezik. A *nyelvmélek* szó latin megfelelője RÉVAI MIKLÓSNÁL „vetustiora monumenta” (Antiquitates. 1803. 43).

Nyelvünk történetének legkorábbi szakaszából nem maradtak ránk ilyen írásos feljegyzések. Ezt a kort, amely az i. sz. X. századig terjed, nyelvemléken kornak nevezzük, szemben az ez után következő időszakkal, amelyet nyelvemlékes kornak mondunk. A nyelvemlékes korról kezdődik nyelvünk írásos emlékekkel adatolt története, ettől fogva beszélhetünk szorosabb értelemben vett nyelvtörténetről.

A régibb korok nyelvállapotát megőrző írásos emlékek megjelenési formáik, hagyományozásuk, írásuk módja szerint részben kéziratok, részben nyomtatványok. A kőbe, téglába, fába vésett vagy falakra, mennyezetre festett feliratok, amelyek más nyelvek számára oly becsek, a mi nyelvünk történetéhez alig nyújtanak számottevő adatokat.

A feliratok közül mégis megemlítünk néhányat, amelyek a még fel nem derített hagyományozású ún. székely rovásírással vannak írva. Ezek javarészt az 1450—1550 közötti évekből maradtak ránk, de nem lehetetlen, hogy némelyikük régebbi keletkezésű. — A jelentősebbek:

a székelyderzsi rovásírástól — lehet, hogy még a XIII. század végéről való, más jelek szerint azonban talán csak a XV. század második feléből (vö. MNy. XLVIII [1952], 86—9);

a karácsonyfalvi toronyfelirat — a XV. század végéről;

a csíkszentmihályi templomfelirat — 1501-ből;

a konstantinápolyi falfelirat — 1515-ből;

a bögözi freskófelirat — a XVI. század közepéről;

az énlaki mennyezetfelirat — 1668-ból.

A csíkszentmihályi és a konstantinápolyi felirat csak kései másolatban maradt ránk.

A székely rovásírásnak más, ezeknél terjedelmesebb emlékeiről is tudunk. Elsőnek kell említenünk ezek között az eléggé terjedelmes székely öröknaptárt, amelyet 1690 táján egy XV. század második feléből származó rovásbotról másolt le egy olasz származású hadmérnök, Marsigli Alajos. Kéziratát a bolognai egyetemi könyvtár őrzi.

Vannak a rovásírásnak papirosra tintával írt emlékei is. Ilyenek:

a Nikolsburgi Rovásábécé a XV. század derekáról;

Szamosközi István két rovásírástól (1587. és 1604.; a rovásírást titkosírásnak alkalmazta);

Telegdi János „Rudimenta” című kéziratos kis műve 1598-ból (csak másolatokban maradt ránk, a legrégebbi másolat 1671-ből való), amelyben a szerző a székely rovásírás kérdését elméletileg tárgyalja;

Miskolci Csulyak István két rovásábécéje (a XVII. század első feléből; JAKUBOVICH EMIL: MNy. XXXI [1935], 12—4).

A rovásírással írt feljegyzések adatait a nyelvtörténeti kutatás mindaddig alig hasznosította. Felhasználhatóságukat csökkenti, hogy a rovásírás sokszor nem jelöli a magánhangzókat, hogy ábécéjében nemcsak betű-, hanem szótagjelek is vannak, s hogy emlékei között sok a sérült. A rovásírástól megfejtéséhez sokszor a nyelvtörténet egyebünne szerzett eredményeit kell felhasználni.

Irodalom :

NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás : MNyK. II/2. 1934. — JAKUBOVICH EMIL, A székely rovásírás legrégibb ábécéi : MNy. XXXI (1935), 1—17 és MNyTK. 35. sz. — MUSNAI LÁSZLÓ, Székely rovásírásos emlékek : MNy. XXXII (1936), 229—33. — FERENCZI SÁNDOR, Az énlaki rovásírásos felirat. Cluj (Kolozsvár), 1936. — KUN BÉLA, Egy XVIII. századi rovásírásos ábécé : MNy. XXXIII (1937), 251. — NÉMETH GYULA, A székely írás egy új emléke : a homoródkarácsonyfalvi felirat : MNy. XLI (1945), 11—6. — KEŐPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF, Székely rovásírásos bejegyzés a brassai magyar evangélikus egyház jegyzőkönyvében : ErdMúz. L (1945), 108 ; hasonmással. — Cs. SEBESTYÉN KÁROLY és PAIS DEZSŐ, A székelyderzsi rovásírásos téгла kora : MNy. XLVIII (1952), 86—9.

Nyelvemléknek tekintünk általában minden olyan írásos feljegyzést — tekintet nélkül annak tárgyára és céljára —, amely a múlt nyelvi megnyilvánulásait rögzíti meg (PAIS DEZSŐ : MNy. XLV [1949], 310). A nyelvtudomány számára értékes anyagot szolgáltathatnak történeti, irodalomtörténeti vagy más, egyéb szempontból jelentéktelen feljegyzések : szavak, szókapcsolatok, mondatocskák is. Tágabb értelemben véve tehát nyelvemléknek számít Vörösmarty Mihálynak vagy Petőfi Sándornak egy-egy költeménye is ; szorosabb értelemben véve azonban mégis a régebbi korok írásos emlékeit szoktuk nyelvemlékeknek tekinteni (vö. Nyr. XXVII [1898], 459).

Az a nézet, amely nyelvemlékeknek csak a könyvnyomtatás (1533, illetőleg 1527) előtti írott maradványokat tekinti, nem helyes (l. PAIS DEZSŐ, A nyelvemlékség korhatárolása : MNy. XLV [1949], 310—4). Maga az a tény ugyanis, hogy egy vagy akár több könyvet valamikor nyomtatásban is megjelentettek, a nyelv állapotában azonnal döntő jelentőségű változást nem hozott létre. A nyelvi változások számtalan nyelven belüli és nyelven kívüli tényező hatására következnek be, és nem robbanásszerűen, egyik napról a másikra, hanem hosszas fejlődés eredményeképpen : „az új minőségnek, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalála útján” (SZTÁLIN : i. h. 242).

Nyelvemlékeink ismertetésében tehát a legkorábbi kéziratos emlékek után meg kell emlékeznünk a könyvnyomtatás korának főbb kéziratos és nyomtatott emlékeiről is, azokról, amelyek jellemzően mutatják be koruk, illetőleg bizonyos nyelverterületek akkori nyelvállapotát, és amelyek tartalmuk, elterjedtségük révén erősen hatottak nyelvünk fejlődésére.

Egyébként a „nyelvemlék” meghatározásába, illetőleg köréne a megjelölésébe az 'írási feljegyzés' mozzanata mellé most már be kell vonnunk ezt is : 'hangfelvétel', annál is inkább, mivel a hangfelvétel a nyelvnek és beszédnek a sajátosságait több oldalról és pontosabban rögzíti meg, mint az írás (PAIS DEZSŐ).

Irodalom :

A nyelvemlékek kérdésével általánosságban, illetőleg összefoglalóan foglalkoznak a következő művek :

VOLF GYÖRGY, Magyar nyelven írt kéziratok mint nyelvemlékek. A „Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett Könyvkiállításhoz” című, 1882-ben megjelent kiadvány 23—33. lapjain. — A könyvkiállításon bemutatott nyelvemlékek rövid ismertetése.

ZOLNAI GYULA, Nyelvelméleink a könyvnyomtatás koráig. 1894. 26 hasonmással. — Kiváló, sok tekintetben úttörő munka. Első részében szól a nyelvemlékek kutatásának fontosságáról, a nyelvemlékek olvasásáról, majd felsorolja az akkor ismert hiteles nyelvemlékeket 1533-ig, szám szerint 93-at. Nem tárgyalja azonban a szórványemlékeket. A második részben magyarázatokkal bőségesen ellátott szemelvényeket nyújt nyelvemlékeinkből. Nyelvtörténeti magyarázatai közül azonban azóta sok elavult. A mű minden fejezetéhez gazdag bibliográfiát fűz.

HUBERT EMIL, A nyelvemléktan alapvonalai. 1898. — Rendszeresen foglalkozik a nyelvemlékek kutatásának alapvető kérdéseivel, és értékes megjegyzéseket tesz a nyelvemlékek tanulmányozásában követett és követendő módszerekről. Megállapításai közül — kisebb módosításokkal — több ma is megállja helyét. Súlyos tévedése azonban, hogy PAUL HERMAN nagy német nyelvtudós tanítása nyomán a nyelvet egyéni lelki tevékenységnek tartja, és azt állítja, hogy „mivel minden ember nyelve külön nyelv, a szó igaz értelmében a nyelvemlék nem egy nemzet, hanem egy *egyén* nyelvállapotát tünteti fel” (i. m. 5). A nyelvemlék hitelessége kritériumának az egyéni nyelvállapot megőrzését tekinti (i. h.). Ma világosan látjuk, hogy a nyelvtudományban PAUL HERMAN individualizmusa már túlhaladott irányzat. A nyelv keletkezésében és teljes valójában társadalmi jelenség, és nem csupán egyéni lelki tevékenység. A nyelv közös és egységes a társadalom számára, és nincs külön nyelv minden ember számára. A nyelvemlék akkor hiteles, ha híven tükrözi írója társadalmának nyelvét, annak állapotát az emlékek keletkezése korában. — L. még BALASSA JÓZSEF és JENŐ SÁNDOR bírálatát: Nyr. XXVII (1898), 458—62; HUBERT EMIL válasza és BALASSA viszonzóválasza: i. h. 512—6.

SIMONYI ZSIGMOND, A magyar nyelv. 2. kiadás. 1905. „Nyelvtörténet és nyelvemlékeink.” 103—35. — Bemutatja nyelvemlékeink fontosságát a nyelvtörténeti kutatás számára. Tárgyalja legrégebb nyelvemlékeinket, köztük legjelentősebb szórványemlékeinket (a Tihanyi Alapítólevelet, Anonymust, a Várad Regestrumot) is, azok helyesírását, továbbá a Halotti Beszédet, a Gyulafehérvári Glosszákat, a Königsbergi Töredéket és fontosabb kódexeinket nyelvi sajátágaikkal együtt. A Halotti Beszédnek kevésbé sikerült hasonmását is közli.

ZOLNAI GYULA, Nyelvelméleink a könyvnyomtatás koráig: MNy. I (1905), 29—36, 71—8, 115—22. Külön is: MNyTK. 1. sz. 1905. — Legrégibb magyar nyelvemlékeink rövid ismertetése. ZOLNAI e felsorolásában 143 kéziratos emlékről nyújt tájékoztatót.

SZILY KÁLMÁN, Régi nyelvemlékeink: MNy. X (1914), 451—2. — A MNy.-ben addig megjelent nyelvemlékek egyszerű felsorolása. — Vö. még: MNy. XI (1915), 120—1 és XIII (1917), 231—2.

JAKUBOVICH EMIL, Adalékok nyelvemlékeink sorozatához: MNy. XV (1919), 122—4, XVI (1920), 14—9, 78—80. — Helyreigazítások és kiegészítések ZOLNAI két említett munkájához.

JAKUBOVICH EMIL—PAIS DEZSŐ, Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. — A tudományos kutatás és az egyetemi oktatás szempontjából egyaránt igen jelentős munka. Bő tanulmányozni való anyagot közöl a Jókai-kódex előtti idők eredetiben fennmaradt emlékeiből. Az összeállításban nyelvtörténeti fontosságuknak megfelelően nagy teret kaptak a szórványemlékek. Bevezetése, valamint az egyes emlékekre vonatkozó kéziratani és könyvészeti tájékoztatói nagyrészt önálló kutatásokon alapulnak.

GÁL JÁNOS, Nyelvi és irodalmi régiségeink syllabusa. 1934. — A könyvnyomtatás koráig terjedő nyelvemlékeinknek újabb felsorolása és rövid ismer-

tetése. A kiadvány pontatlansága és tévedései miatt csak óvatossággal használható.

KNIÉZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952. — Részletes vizsgálódás a régi nyelvemlékek helyesírása és általában a magyar nyelv története körében.

MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. (EgyMNyF.) — Az egyetemi nyelvészeti oktatás céljait szolgáló tanulmánykötet szövegmutatványokkal (Tihanyi Alapítólevél, Anonymus, Várad Regestrum, Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom).